

ابن جزله؛ دانشمندی پیشرو در طبّ مُجَدَّوَل (به انضمام نسخه‌شناسی «تقویم الأبدان» او)

یوسف بیگ‌باباپور

چکیده

ابن جزله یکی از اطباء بسیار مهم و طراز اوّل دوره اسلامی در قرن پنجم هجری قمری است که شهرت جهانی یافته و در اروپا به‌عنوان یک پزشک حاذق و طراز اوّل از او یاد می‌کنند. آثار وی الگو و منبع بسیاری از آثار بعد از خود شد. مهم‌ترین اثر او *تقویم الأبدان* است که یکی از آثار برجسته علمی در شیوه طبّ مجدول به‌شمار می‌رود. در این کتاب به بیش از یکصد بیماری اشاره شده و طرز درمان‌های گوناگون هر یک طی جداولی آورده شده است. طبّ مجدول یکی از شیوه‌های ابداعی دانشمندان دوره اسلامی است که با *تقویم‌الصحة* ابن بطلان بغدادی در حفظ تندرستی و صحت شروع شده و در *تقویم الأبدان* ابن جزله به حد اعلای پختگی و کمال رسیده است.

در این مقاله ضمن معرفی مختصر ابن جزله و آثارش، بیشتر سعی شده است تا نوآوری‌های ابن جزله در تدوین و تألیف کتب طبی، بالأخص طبّ مجدول و تأثیری که وی به آثار پس از خود داشته، برجسته و پررنگ نشان داده شود. در پایان مقاله، نسخ خطی موجود از آثار ابن جزله نیز فهرست‌وار ذکر شده تا زمینه تحقیق برای محققین فراهم گردد.

واژگان کلیدی

ابن جزله؛ آثار ابن جزله؛ طبّ مجدول؛ نسخه‌های خطی.

ابن جزله؛ دانشمندی پیشرو در طبّ مُجدول (به انضمام نسخه‌شناسی «تقویم الأبدان» او)

یکی از مهم‌ترین مسایل طبّ دوره اسلامی که کمتر بدان پرداخته شده، روش‌شناسی آثار پزشکی است. هر یک از آثار طراز اوّل پزشکی، همچون آثار ادبی، سبک ویژه خود را دارند که در بررسی تاریخ پزشکی هر عصر بسیار حایز اهمیت است. آثار پزشکی را نیز باید با توجه به ساختار فیزیکی و محتوایی به انواعی تقسیم کرد و اقسامی بر آن قایل شد؛ مثلاً یکی از انواع سبک‌شناختی کتب طبّ دوره اسلامی، طبّ مجدول است و بررسی این که این نوع سبک نوشتاری از کجا و به چه منظور ابداع و به کار برده شده است در تدوین تاریخ پزشکی دوره‌های مختلف مهم است؛ یا این که طبّ منظوم کی و به چه منظور ابداع شده است؛ همچنین تدوین برخی کتب طبی به صورت لغت‌نامه‌ای که در اصطلاح «قرآبادین» یا «صیدنه (صیدله)» گویند؛ و یا شیوه‌های دیگر که هر کدام پیش از هر هدف دیگری، جنبه آموزشی داشتند. یقیناً می‌دانیم که مراجعه به یک کتاب مجدول بسی سریع‌تر و بهتر است از مراجعه به کتابی که سرتاسر به یک شیوه یکنواخت و احیاناً عاری از هر نوع تبویب و عناوین، تدوین شده باشد.

در میان آثاری چنین، وقتی نوع «طبّ مجدول» مطرح می‌شود، ناخودآگاه در ذهن اهل فنّ و محققین تاریخ علم پزشکی تقویم/الصحة ابن بطلان بغدادی و یا مهم‌ترین اثر ابن جزله، یعنی تقویم الأبدان متبادر می‌شود. همچنین وقتی سخن از طبّ منظوم می‌کنیم، مثلاً دانشنامه حکیم میسری یا آثار یوسفی هروی و غیره در خاطر خطور می‌کند؛ و قس علی‌هذا.

اما با همه این توصیفات تا امروز در ایران کمترین توجه مطالعات پزشکی و بالأخص تحقیقی به شیوه سبک‌شناختی شده است. بی‌گمان ابن جزله از تأثیرگذارترین پزشکان صاحب سبک به ادوار بعد از خود بوده است. علاوه بر شخصیت عجیب این پزشک که اول مسیحی بوده و سپس مسلمان شده و این که چگونه با بیماران خود رفتار عالی و نمونه داشته، تنوع آثاری که خلق کرده در نوع خود بسیار قابل تأمل و توجه است و اگر او را شخصی ذو فنون بنامیم، سخن به گزاف نگفته‌ایم. ذیلاً به معرفی زندگی، شخصیت، آثار و تأثیرات او به دوره‌های بعد خود، و معرفی نسخ خطی موجود از آثارش، خواهیم پرداخت:

ابن جزله

ابوعلی شرف‌الدین یحیی بن عیسی بن جزله بغدادی، پزشک و داروشناسی مسیحی بود که سپس مسلمان شد. در غرب به نام‌های «بن جسله»، (Ben Gesle) «بین جسله» (Byn gezla) و «بوهه هیلپهه» (Buha hylyha) (ظاهراً تغییر یافته «بوعلی») معروف است.

درباره تاریخ تولد او آگاهی درستی در دست نیست؛ ولی می‌دانیم که وی با «المقتدی بأمر الله» (۴۶۷-۴۸۷ ه.ق.) معاصر بوده است. از این رو، با توجه به قراین دیگر، احتمال می‌رود که در دهه دوم سده پنجم هجری متولد شده باشد؛ زیرا هنگامی که در سال ۴۶۶ ه.ق. مسلمان شد (ابن ابی‌اصیبعه، ۱۳۷۷ق/۱۹۵۷م، ج ۲، ص ۲۶۰)، مردی میان‌سال بود (ذهبی، ۱۴۰۵ق/۱۹۸۴م، ج ۱۹، ص ۱۸۸). سال درگذشت او را نیز مآخذ متقدم عموماً ۴۹۳ ه.ق. که نخستین سال اشغال بیت‌المقدس به دست صلیبیان است، به نقل از لکلرک (۱۹۷۱) این‌گونه نوشته‌اند (ابن جوزی، ۱۳۵۹ق. ۱۹۴۰م، ج ۹، ص ۱۱۹؛ ابن اثیر، ج ۱۰، ص ۳۰۲ و ابن خلکان، بی‌تا، ج ۶، ص ۲۶۸). اقا قفطی

(قفطی، ۱۳۲۶ق./۱۹۰۸م، ص ۲۴۰؛ و ۱۳۷۱، ص ۴۹۸) و به پیروی از او، ابن عبری، (ابن‌العبری، ۱۹۸۵م، ص ۱۹۵) درگذشت او را سال ۴۷۳ هـ.ق. می‌دانند که درست به نظر نمی‌رسد؛ زیرا ابن جزله بیشتر آثار خود را به نام المقتدی بأمرالله تألیف کرده است که در سال ۴۶۷ هـ.ق. به خلافت رسید و بعید به نظر می‌رسد که آن آثار را در مدت سال آخر زندگی خود نوشته باشد؛ خاصه آن که ابن خلکان، رساله «هی الرّد علی النصارى»، نوشته ابن جزله را در سال ۴۸۵ هـ.ق. نزد خود وی خوانده است (ابن خلکان، بی تا، ج ۶، ص ۲۶۷).

ابن جزله، دانش پزشکی را در آغاز از مسیحیان کرخ بغداد (قفطی، ۱۳۷۱، ص ۲۳۹)، و آنگاه نزد ابوالحسن سعید بن هبت‌الله فرا گرفت (ابن ابی‌أصیبه، ۱۳۷۷ق/۱۹۵۷م، ج ۲، ص ۲۶۰؛ ابن خلکان، بی تا، ج ۶، ص ۲۶۷) و در طب نظری و عملی یکی از نام‌آوران عصر خود شد؛ چنان که او را قرین ابن سینا، ابن بطلان و ابن تلمیذ آورده‌اند (فاندیک، ۱۸۹۶م، ص ۲۱۱ و حاجی خلیفه، ۱۹۴۱-۱۹۴۳م، ج ۲، ص ۱۸۶۹)؛ اقا حاجی خلیفه او را به غلط شاگرد خواجه نصیر طوسی دانسته است (حاجی خلیفه، ۱۹۴۱-۱۹۴۳م، ج ۲، ص ۱۸۷۰).

ابن جزله، پس از فراگرفتن علم طب به تحصیل منطق همت گماشت و آن را نزد ابوعلی بن الولید، شیخ معتزله - که در علم کلام و منطق استاد زمانه بود - آموخت و به دعوت استادش اسلام را پذیرفت و گویا چون خطی نیکو داشت، برای نوشتن سجات به عنوان کاتب به خدمت ابوعبدالله دامغانی، قاضی القضاة بغداد درآمد (ابن جوزی، ۱۳۵۹ق/۱۹۴۰م، ج ۹، ص ۱۱۹؛ ابن ابی‌أصیبه، ۱۳۷۷ق/۱۹۵۷م، ج ۲، ص ۲۶۰؛ و قفطی، ۱۳۲۶ق./۱۹۰۸م، ص ۲۴۰ و ص ۴۹۹). وی همسایگان و فقرا و مساکین را بدون اجرت معالجه می‌کرد و حتی هزینه داروی آنان را می‌پرداخت (ابن جوزی، ۱۳۵۹ق./۱۹۴۰م، ج ۹، ص ۱۱۹).

وی به ادبیات نیز دل‌بستگی داشت و شعر هم می‌سرود، از قبیل قصیده‌ای که در ستایش پیامبر اکرم (ص) سروده است (ابن نجار، ۱۳۹۹ق. ۱۹۷۸م، ج ۱۹، ص ۲۵۹). ابن جزله در بستر مرگ، کتاب‌های خود را وقف کتابخانه مقبره ابوحنیفه کرد (ابن نجار، ۱۳۹۹ق/۱۹۷۸م؛ قفطی، ۱۳۲۶ق/۱۹۰۸م، ص ۲۴۰). وی در طول زندگی پربارش آثاری چند در زمینه طب و تاریخ به رشته تحریر درآورد که برخی از آنها به روزگار ما نیز رسیده و نسخی از آنها در کتابخانه‌های مختلف دنیا موجود است (دیانت، ۱۳۷۰ش).

درباره اخلاق پزشکی این دانشمند بزرگ، اظهارنظرهای بسیاری شده است؛ دکتر سیریل الگود می‌نویسد: «... ابن جزله در مدرسه بغداد چنان تحت تأثیر استدلال‌های استاد خویش قرار گرفت که مسیحیت را ترک گفت و به آیین اسلام درآمد و این جریان را ضمن نامه سرگشاده‌ای به کشیش عیسوی شهر اعلام کرد. وی مرد با استطاعتی بود. قوای فکری، مقام اجتماعی و بالاتر از همه، مهارتش در خطاطی و دیانت تازه‌ای که پذیرفته بود، سبب شد که برای احراز سمت قاضی القضاة خلیفه مقتدی نامزد شود. گرچه به امور سیاسی مشغول بود، ولی از طبابت نیز دست نکشید و عیادت بیماران را ادامه داد. با این تفاوت که اکنون از بیماران حق‌الزحمه نمی‌پذیرفت» (الگود، ۱۳۷۱ش، صص ۲۵۶ تا ۲۵۷).

در بسیاری از مآخذ که درباره ابن جزله سخن گفته‌اند، به اخلاق پزشکی او نیز اشاره کرده‌اند و بر بی‌اجرتی طبابت او در حق بینوایان و بیچارگان تأکید نموده‌اند؛ چنان که قفطی گوید: «... و او با این شغل (کتابت سجات)، به طبابت آشنایان و اهل محله نیز اشتغال نمودی، بدون اجرت و جعاله، بل حسبة لله و از روی مروت؛ و ادویه و اغذیه محتاجان را بلاعوض رسانیدی» (قفطی، ۱۳۷۱، ص ۴۹۹) و حتی گاه به شاگرد خود می‌سپرد بر آنان که شرم مانع خواهششان

می‌شد، بی‌خواهش مایحتاج دارویی‌شان را تدارک بیند و به دستشان برساند، بی‌آن که کسی متوجه شود (قفطی، ۱۳۷۱، ص ۴۹۹ و الگود، ۱۳۷۱، صص ۲۵۶ تا ۲۵۷). البته مسلمان شدن او و روی گردانی از دین مسیحیت که حتی منجر به تألیف کتابی در ردّ نصاری شده، نیز بر جنبه اخلاقیات فردی او می‌افزاید که این خود در اخلاق پزشکی وی نیز بی‌تأثیر نیست. چرا که کسی که با آموزه‌های دینی و اخلاقی اسلام آشنا شود و انس گیرد و اعتقاد راسخ پیدا کند، بی‌گمان چنین خواهد کرد.

او در مهم‌ترین اثر خود، *تقویم‌الأبدان*، همچنان که به طبّ ملوکانه و اشرافی توجه دارد و یکی از ستون‌های جداول کتاب را بدان اختصاص داده و داروهایی مطرح نموده که از حیث قیمت گران و صعب‌الحصول هستند و کسانی می‌توانند از آنها استفاده کنند که از قدرت مالی بالایی برخوردار باشند، نیز در فکر فقیران و اقشار پایین جامعه نیز بوده و در ستونی مجزا تدابیر عام را مطرح کرده و به داروهایی پرداخته که سهل‌الحصول و ارزان قیمت هستند. این خود یکی دیگر از اخلاقیات پزشکی این دانشمند بزرگ به‌شمار می‌رود که نه تنها در عمل، بلکه در آثارش نیز بدان توجه داشته است.

آثار او

از ابن جزله آثاری چند برجای مانده است. آثار او علاوه بر مهمترین اثرش، *تقویم‌الأبدان*، که مفصلاً درباره آن سخن خواهیم گفت، عبارتند از:

- *منهاج‌البیان فی ما يستعمله الإنسان*: کتابی است در داروسازی، شامل ادویه مفرده و مرکبه و اغذیه و اشربه و شیوه اختلاط و امتزاج آنها که به ترتیب حروف الفبا تنظیم شده است. ابن جزله در تألیف این کتاب از آثار پیشینیان از جمله

بقراط، دیسکوریدس، روفوس، اوریباز، رازی و علی بن عباس مجوسی سود جسته است.

ابن بیطار، داروشناس نام آور سده ۷ق. / ۱۳م. کتاب *الإبانه والأعلام بما فی المنهاج من الخلل والأوهام* را در نقد همین کتاب ابن جزله نوشته است. اقا در سده ۵ ق. کتابی در داروشناسی از لحاظ وسعت، قابل مقایسه با *منهاج* نیست. این کتاب با وجود داشتن اشکالاتی چند، از نظر برخی ترکیبات غذایی که در کتاب‌های دیگر به ندرت می‌توان پیدا کرد، از اهمیت بسیاری برخوردار است. نسخه‌های فراوانی از آن در کتابخانه‌های دنیا موجود است. کهن‌ترین نسخه *منهاج* که تاکنون شناخته شده، مورخ ۱۵ ذی‌قعدة ۶۱۵ هـ. ق. است و به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران تعلق دارد. این نسخه نفیس که استنساخ آن به تاریخ مذکور در نوش‌آباد کاشان انجام یافته است، به سبب یادداشت‌های متعددی که بیشتر توسط حسن بن علی بن حسن، طبیب مدرسه مجدیة کاشان نوشته شده، دارای ارزش بسیاری است. (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۷، ص ۴۹) شماره این نسخه ۸۱۹۰ (رسالة ۲، صص ۲۳-۲۰۶) می‌باشد.

آغاز: بسمله، الحمد لله الذی ألهم الإنسان علم الطب لصحة الأبدان و إزالة المرض بقدر الإمكان... و بعد فهذا مختصر لابد من استصحابه من صناعة الطب ورتبه قسمین... .

انجام: ... و فعل ثلاث مرات فيكون كافياً والله أعلم و أحکم فرغ من تحریر هذا الكتاب.

برخی نسخ دیگر، (به ترتیب تاریخ کتابت):

- آستان قدس، ش ۵۱۴۲، ۹۹ گ، کتابت ۲۰ ق.

- آستان قدس، ش ۱۳۹۹۰، ۲۴۴ گ، کتابت سده ۸ ق.

- آستان قدس، ش ۵۱۴۵، ۲۴۶گ، کتابت ۸۳۹ق.^۳
- سپهسالار، ش ۷۸۷، ۲۰۶گ، کتابت ۸۵۰ق.^۴
- دانشکده الهیات مشهد، ش ۷۵۴، ۲۴۷گ، کتابت سده ۹ ق.^۵
- وزیری یزد، ش ۴۷، ۹۶۶گ، کتابت ۹۱۳ق.^۶
- مجلس شورا، ش ۵۳۰، ۳۰۹گ، کتابت ۹۸۷ق.^۷
- ملی، ش ۳۷۱، ۲۸۵گ، کتابت ۹۹۳ق.^۸
- مجلس شورا، ش ۵۲۵۸، ۳۰۰گ، کتابت ۱۰۱۷ق.^۹
- آستان قدس، ش ۵۱۴۳، ۱۹۵گ، کتابت ۱۰۲۹ق.^{۱۰}
- مجلس شورا، ش ۴۳۷۱، ۲۱۶گ، کتابت ۱۰۷۹ق.^{۱۱}
- دانشگاه تهران، ش ۶۳۶۳/۱، کتابت ۱۰۹۸ق.^{۱۲}
- دانشگاه تهران، ش ۳۲۰۶، ۲۳۵گ، کتابت سده ۱۱ق.^{۱۳}
- دانشگاه بوعلی همدان، ش ۱۲۶، ۲۳۹گ، کتابت سده ۱۱ق.^{۱۴}
- ملک، ش ۴۴۰۸، ۱۵۱گ، کتابت سده ۱۲ق.^{۱۵}
- دانشکده پزشکی تهران، ش ۳۰۳، ۶۸۳ص. بی تا.^{۱۶}
- مدرسه فاضلیه قم، ش ۱۶، ۲۴۴گ، بی تا.^{۱۷} و ...

دکتر سیریل الگود (۱۳۷۱ش، ص ۲۵۷) اشاره نموده که این کتاب به وسیله جمبولنیوس (Jambolinus) به لاتین ترجمه شده است. شیخ آقابزرگ به ترجمه فارسی آن اشاره کرده، (تهرانی، الذریعه إلى تصانیف الشیعة، ج ۲۳، ص ۱۵۸) و نیز ترجمه فرانسوی آن موجود است (دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ذیل مدخل «ابن جزله»). همچنین ترجمه فارسی آن در کتابخانه ملک^{۱۸} موجود است که تاریخ کتابت آن سده ۱۲ق. است که آغاز و انجام آن، چنین است:

ابن جزله؛ دانشمندی پیشرو در طب مُجَدِّد...!

- آغاز: بسمله، حمد له، چون از بارگاه عالی خداوند تاج و تخت شهنشاه اعظم اتابک... به پارسی گردانم... .
انجام: شرح آن کرده شد.
- **الردّ علی النصارى**: ابن جزله پس از پذیرش اسلام، این کتاب را در ستایش دین اسلام و انتقاد از مسیحیت، خطاب به راهبی به نام «لیا» به رشته تحریر درآورد. او در این رساله، به بشارت‌های تورات و انجیل درباره پیامبر اکرم (ص) اشاره کرده است (ابن ابی‌اصیبعه، ۱۳۷۷ق/۱۹۵۷م، ج ۲، ص ۲۶۰ و ابن خلکان، بی‌تا، ج ۶، ص ۲۶۷).
- **مختار مختصر تاریخ بغداد**: گزیده‌ای از تاریخ بغداد، خطیب بغدادی است. این اثر هنوز به چاپ نرسیده و نسخ آن در موزه بریتانیا، کتابخانه بهار هند و کتابخانه ناصریه لکهنو موجود است (دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ذیل مدخل «ابن جزله»).
- **مدح الطبّ وموافقته للشرع (الشرع) والردّ علی من طعن علیه**: در فضایل طبّ بوده و از این کتاب ابن ابی‌اصیبعه (۱۳۷۷ق/۱۹۵۷م، ج ۲، ص ۲۶۰) و ابن خلکان (بی‌تا، ج ۶، ص ۲۶۷) یاد کرده‌اند.
- **الإشارة فی تلخیص العبارة**: همچنین از این کتاب در همان منابع پیشین یاد شده که به دست ما نرسیده است.
- در فهرست‌واره مشترک نسخه‌های خطی پزشکی ایران، در ضمن آثار ابن جزله به کتابی با عنوان ترجمه تقویم الصحّة اشاره شده که نام مترجم آن نامعلوم است. به نظر می‌رسد که این ترجمه از کتاب ابن بطلان صورت گرفته باشد. نسخه‌ای از آن در کتابخانه ملک، به شماره ۸۵۶/۲، و به تاریخ ۱۲۷۹ق.^{۱۹} موجود است.
- ترجمه دیگری از آثار ابن جزله در دست است که توسط فراگوت یهودی در سال ۱۲۸۵م. صورت گرفته که به زبان لاتینی است (الگود، ۱۳۷۱ش، ص ۲۳۷).

تقویم الأبدان و پیدایش آثار مُجدول طبّی

تقریباً اولین اقدام در تدوین کتب طبّی به صورت جدولی، توسط ابوالحسن المختار بن الحسن بن عبدون بن سعدون بن بطلان البغدادی (د: ۴۴۴ق.) شروع شده است. کتاب مجدول طبّی او، که به قول قفطی (قفطی، ۱۳۲۶ق/۱۹۰۸م، ص ۲۹۸) و دیگران، مهم‌ترین اثر وی نیز می‌باشد، موسوم به تقویم الصحّة است که اصلاً به زبان عربی است. این کتاب بیشتر از لحاظ ابتکاری که در طرز تألیف آن به کار رفته، مورد توجه واقع شده؛ زیرا چنان که از اسمش پیداست، مؤلف به جای آن که شرح امراض و راه علاج آنها را به تفصیل نوشته باشد، مطالب را به صورت جدول‌هایی تنظیم کرده؛ مثلاً: انواع گوشت‌ها، غذاها، میوه‌ها، داروها، بادها، آب‌ها، فصل‌ها، آب و هواها، جامه‌ها، عطرها؛ و احداث نفسانی، از قبیل: شادی، غم، خجالت، خشم، خواب، و خواص گوناگون آنها از نظر طبّی؛ و عوامل مؤثر در سلامت، مانند: استحمام، ورزش، موسیقی و غیره، هر یک در جدولی گرد آمده و بعد تحت عنوان «اختیارات» آراء حکیمان را در باب مندرجات آن جدول‌ها به شرح آورده است.

این طرز تألیف که امروز تازگی ندارد، در آن روزگار بدیع می‌نموده و بنا بر عقیده دکتر سیریل الگود، (۱۳۷۱ش، ص ۲۵۶) ظاهراً همین روش در تألیف کتاب‌هایی مانند تقویم‌البلدان ابوالفداء^{۲۰} و حتی تقویم‌الأبدان ابن جزله مورد اقتباس واقع شده است (یوسفی، ۱۳۶۶ش، صص ۱۴-۱۵). تقویم‌الأبدان، در یک مقدمه و بیست و هشت جدول است که در مقدمه، اصول جغرافیایی و در جدول‌ها، وصف شهرهای اسلامی آمده است.

کتاب دیگری که تقریباً یک قرن پیش از ابن بطلان بغدادی نوشته شده، الملکی یا کامل‌الصناعه الطبّیه الملکی است که قسمتی از آن به صورت جدولی تنظیم و

مرتب شده است. مؤلف این کتاب، علی بن عیسی مجوسی اهوازی ارجانی (۳۱۸ یا ۳۳۸-۳۸۴ق.) است که آن را به نام عضدالدوله دیلمی، بانی بیمارستان بزرگ عضدی بغداد، که خود حامی علوم و مؤید دانشمندان بود، هدیه کرد. در ترسیم‌ها و جدول‌های این کتاب، نشان داده می‌شود که کدام یک از مسایل علم طب از قدما اخذ شده و کدام جزو معلومات جدید طبّی آن زمان است، و همه اینها با درکی اصیل نوشته شده است. اولین بار است که چنین کتابی دیده می‌شود. این کتاب نمونه آشکاری از مجموعیت است که مورد استفاده محصلین قرار می‌گیرد؛ اما ساختار کلی این کتاب جدولی نیست و تنها قسمتی از آن بدین صورت مرتب شده است. باز این قول که ابن بطلان اولین قدم را در این امر برداشته، به قوت خود باقی است.

اما یکی از علل مهم تألیف چنین کتاب‌هایی، سهولت یادگیری آنها و نقش بستن مطالب به آسانی در ذهن مخاطب بود؛ همچنان که طبّ منظم نیز به همین هدف رواج یافت. چه چیز بهتر از جدول‌های ابن جزله می‌توانست بر حافظه پزشک نقش بندد که در آنها بیماری‌ها را با ترتیب خاصی یادداشت نموده، همان‌طور که ستاره‌ها را در جدول ستاره‌شناسی رسم می‌کنند؟ به این ترتیب پزشکان امکان آن را دارند که با یک چشم انداختن بر یکی از صفحات آن کتاب، بیماری، علت آن، علایم بیماری، پیشگویی در مورد بیماری و طرز معالجه (برای ثروتمندان و افراد فقیر هر کدام جداگانه) را ملاحظه کنند؛ و به این ترتیب در این کتاب، مجموعاً سیصد و پنجاه و دو مورد یادداشت شده است.

یا چه چیزی مفیدتر از جدول‌های ابن بطلان، درباره مفید و مضر بودن تأثیرات آب و هوا، مواد غذایی، ذوق‌زدگی و غم‌زدگی، حرکت و استراحت، خواب و

بیداری و طرق دفع مضرّات ناشی از آنان وجود داشت؟ (هونکه، زیگرید، بی‌تا، صص ۲۸۸-۲۸۷)

این امر باعث شد تا در تألیف و تدوین کتب طبّی سنتّی روشی به وجود آید که اصطلاحاً می‌توان آن را «طبّ مجدول» نامید. به طوری که بعد از این بزرگان که نامشان ذکر شد، رساله‌ها و کتاب‌های بسیاری به تقلید از این آثار و به این شیوه نوشته و پرداخته شد؛ چنان که تقویم/الأبدان ابن جزله را می‌توان حلقه‌ی اتصال بین آثار متأخّر و متقدّم خود دانست.

کتاب تقویم/الأبدان یا منهاج‌البیان فی تقویم/الأبدان، چنان که ذکر شد، مانند تقویم‌های نجومی مجدول است. مؤلف برای هر یک از بیماری‌ها جدول دوازده خانه‌ای مشخص کرده است که شامل نام بیماری، مزاج، سنّ، فصل، منطقه، شدت و ضعف بیماری، علل، نشانه‌ها، مداوا با داروهایی که خاصیت گرمی و سردی دارند، تدبیر ملکی، درمان با آسان‌ترین دارو و درمان عمومی. کتاب کلاً دارای ۴۴ جدول ۸ خانه‌ای نیز است که جمعاً ۳۵۲ نوع بیماری را شرح داده، روش درمان مناسب آن‌ها را می‌آموزد.

و چنان که ذکر شد، احتمال دارد که مؤلف در پرداختن این اثر از کتاب تقویم/الصّحّة ابن بطلان بغدادی که خلاصه‌ای است در قواعد بهداشت به شیوه‌ی جدول نجومی، متأثر شده باشد؛ و ابوالفداء، چنان که خود گفته (ابوالفداء، ۱۳۴۹ش، ص ۵) در تألیف و تدوین کتاب جغرافیایی خود، شیوه‌ی ابن جزله را پیش گرفته و حتی آن را تقویم/البلدان نامیده که با رُکنی از نام آن هم‌سانی دارد.

ابن جزله در این کتاب، پس از مقدمه‌ای در تعریف و فواید طبّ و ذکر فهرست ابواب و رؤوس مطالب جداول، پس از عنوان «الكلام على الأمراض و عللها و

علاماتها»، به ذکر تدابیر امراض و خصوصیات هر یک پرداخته است که به ترتیب چنین می‌باشد:

«حمی الروح، حمی العفن والدق، الأورام و أصنافها، الأمراض العارضة لظاهر البدن لأسباب من باطنه، الأمراض العارضة لظاهر الوجه والرأس، الأمراض العارضة لظاهر اليدين والرجلين، الجراحات والقروح، قروح و حرق النار وإخراج الأزجة و من ضرب بالسيّاط، نهش الحيوان ذي السمّ و لدغه، الأدوية القتالة، الصداع و أوصافه، أمراض الدماغ، أمراض النخاع، أمراض الجفن، أمراض الملتحم، أمراض القرنية، أمراض الماق والعنبيّة و ما يعرض بين القرنية والجلدية، أمراض عصب البصر و أوجاع الأذن، أمراض الأذن، أمراض الأنف، علل آلة الشمّ، أمراض اللسان، أمراض الشفتين، أمراض الأسنان واللثة واللهاة، أمراض الحلق والحنجرة والرية و قصبته، نفثة الدم والمدة و أمراض غشا الأضلاع والحجاب والقلب، أمراض المرئ و فم المعدة، أمراض المعدة، علل الأمعاء والسفل، أمراض الكبد، الاستسقاء و أمراض المرارة والطحال، أمراض الكلى والطحال، أمراض المثانة والصفاق والأنثيين، أمراض الأنثيين والقضيب، افراط الشهوة الجماع و سيلان المنى، أمراض الرحم والثدي، أمراض الوركين والرجلين والمفاصل، خاتمة».

تصویر صفحه فهرست تقویم الأبدان، نسخه مجلس شورا، ش ۱۴۵۶۹، سده ۷ق.

تقویم الأبدان، در سال ۱۳۳۳ق/۱۹۱۵م. به کوشش سلیمان دخیل، با مقدمه «شیخو الیسوعی» در ۱۰۰ صفحه به قطع بزرگ به چاپ رسیده است.

الف) نسخه‌ها:

از متن عربی تقویم الأبدان ابن جزله نسخه‌هایی در کتابخانه‌های ایران و جهان موجود است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود. تا جایی که برای ما مسلم شده است، قدیمی‌ترین نسخه موجود از این اثر، نسخه‌ای بسیار نفیس در کتابخانه مجلس شورای اسلامی است که به شماره ۱۴۵۶۹ نگهداری می‌شود. حدود یک یا دو برگ از انجام نسخه افتاده و به همین دلیل تاریخ دقیق کتابت مشخص نیست؛ اما از روی قراین موجود، از جمله نوع خط و کاغذ و غیره می‌توان به طور تخمینی کتابت آن را به سده هفتم هجری منسوب کرد:

ابن جزله؛ دانشمندی پیشرو در طب مجلد اول...

آغاز: بسمله، الحمد لله الذي خلق فسوّى و قدّر فهدى و أمرض و شفى... من عرف الله و سجد بكماله الذي به صلاح ماله ضنّ... .
انجام: ... من الخطاء والنسيان و بالله توفيق و عليه التكلان و يعود به من الزيادة و النقصان و بالله المستعان... و سلم تسليمًا.

غیر از نسخه مزبور، برخی دیگر از اهم نسخ قابل دسترس آن در کتابخانه‌های ایران، به ترتیب تاریخ کتابت، عبارتند از:

- آستان قدس، ش ۵۰۵۷/۱، کتابت ۷۳۱ق.^{۲۱}
- ملک، ش ۱۲۰۵/۱، کتابت سده ۹ق.^{۲۲}
- مرعشی، ش ۳۶۷/۱، کتابت ۹۴۷ق.^{۲۳}
- ملک، ش ۱۱۲۷/۴، کتابت سده ۱۰ق.^{۲۴}
- دانشکده هیات مشهد، ش ۵۳۳، کتابت ۱۰۸۶ق.^{۲۵}
- سپهسالار، ش ۷۳۸۴، کتابت سده ۱۲ق.^{۲۶}
- دانشگاه بوعلی همدان، ش ۳، بی تا.^{۲۷}
- مرعشی، ش ۶۲۲۰، بی تا.^{۲۸} و ...

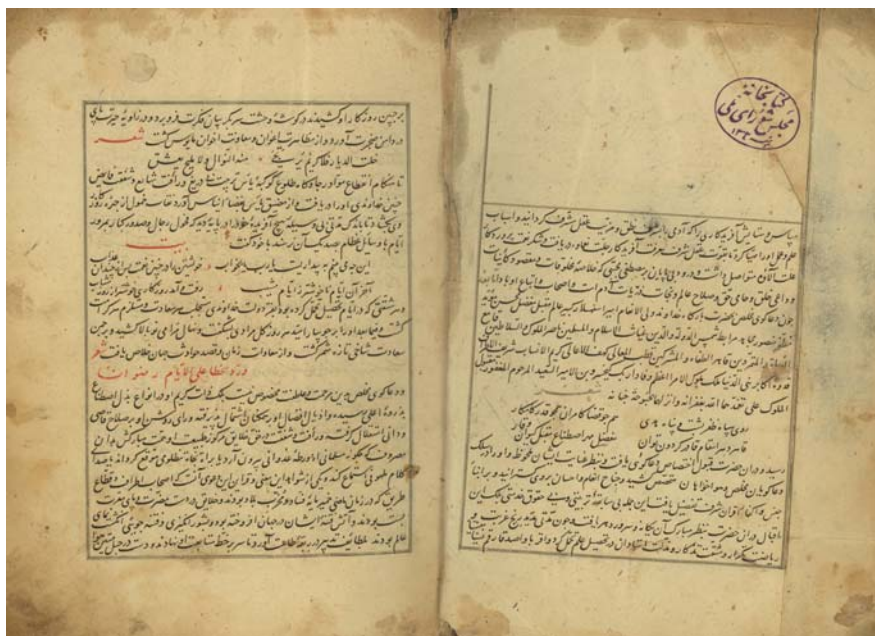
ب) مترجمان و مقلدان:

۱- تقویم/الأبدان نخستین بار در سال ۱۲۴۹ق/۱۲۴۹م. از سوی مترجمی به نام سپهسالار علی بن عبدالله به فارسی ترجمه شده است. در فهرست نسخه‌های خطی مجلس شورا (ج ۲، ص ۲۹۱-۲۹۲)، و تقریباً در همه منابع، غیر از فهرست‌واره منزوی (ج ۵، ص ۳۳۸۴) که به نام مؤلف اشاره شده، این ترجمه را از مترجمی ناشناس معرفی کرده‌اند؛ و نیز در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی (ج ۱، ص ۳۹) همین ترجمه را به غلط از محمد اشرف بن شمس‌الدین محمد

دانسته که به دستور علی اسفهسالار ساخته شده است. از ترجمه علی بن عبدالله چند نسخه در ایران موجود است:

آغاز: سپاس و ستایش آفریدگاری را که آدمی را به شرف نطق و مزیت (/مرتبت) عقل مشرف گردانید... .

قدیمی‌ترین نسخه شناسایی شده از این ترجمه، متعلق به کتابخانه مجلس شورای اسلامی (فهرست، ج ۲، ص ۲۹۱-۲۹۲)، به شماره ۴۹۷، در ۴۵ برگ می‌باشد که به سال ۸۷۴ هـ.ق. کتابت شده است. در هیچ جا از این نسخه، به نام مترجم اشاره‌ای نشده است؛ اما از قراین، از جمله آغاز و انجام آن معلوم است که همین ترجمه می‌باشد.

یوسف بیگ باباپور

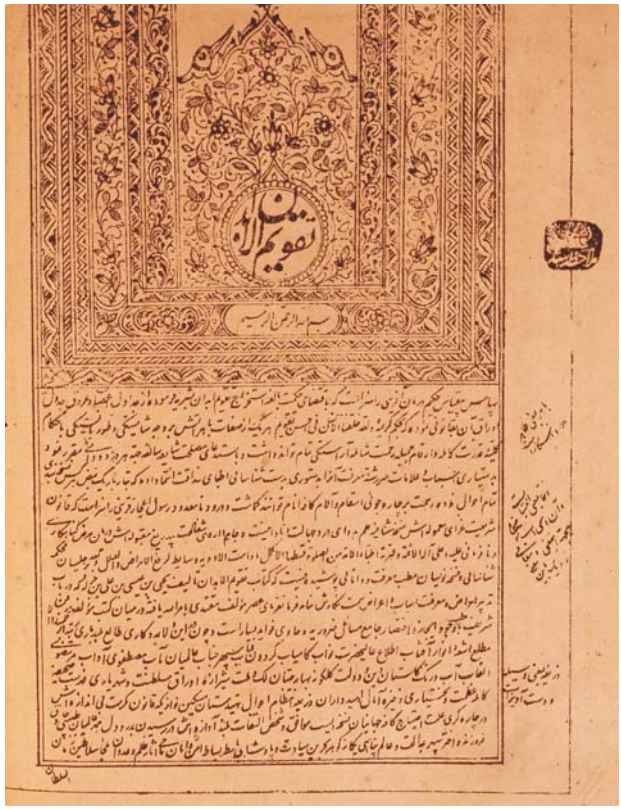

تصویر صفحاتی از ترجمه سپهسالار علی بن عبدالله، کتابت ۸۷۴ق. (متعلق به مجلس شورای اسلامی، ش ۴۹۷)

علاوه بر آن، منزوی دو نسخه از آن یاد کرده (نسخه‌ها، ج ۱، ص ۴۹۷) و دو نسخه در دانشکده پزشکی تهران (فهرست، ص ۳۱) و نسخه‌ای به صورت میکروفیلم در دانشگاه تهران (۵۸، ۸۱۹) و... موجود است.

۲- ترجمه دیگری به دستور شاه سلیمان صفوی (۱۰۷۷-۱۱۰۵ق)، به وسیله محمد اشرف بن شمس‌الدین محمد، پزشک حاذق آن زمان به فارسی ترجمه شده، شامل مقدمه، متن مجدول و فهرست در ۸۶ «مبحث». این ترجمه در سال ۱۲۷۵ق/۱۸۵۹م. در ایران به صورت سنگی به چاپ رسیده است (مدرس تبریزی، ۱۳۴۸ش، ج ۷، ص ۴۴۱).

ابن جزله؛ دانشمندی پیشرو در طب مجدول...

تصویر صفحه آغاز چاپ سنگی ترجمه تقویم الأبدان از محمد اشرف (نسخه کتابخانه عمومی مراغه، ش ۳۶۰)

یوسف پیگ باباپور

آغاز: سپاس بی‌قیاس حکیم درمان آفرینی را سزاست که به اقتضای حکمت بالغه استخراج تقویم ابدان بشریه فرموده از جداول اعصاب و عروق جدول‌کشی اوراق به قانونی نموده...

انجام: ... از عادات طبیعی بگیرد و بیم مرض بود والله اعلم بالصواب.
نسخه‌های متعددی از این ترجمه در کتابخانه‌های مختلف موجود است که برخی از آنها عبارتند از:

- مرعشی، ش ۳۶۷، ۶۳گ، کتابت ۹۴۷ق.^{۲۹} که با تاریخ ترجمه جور نیست و احتمالاً یا از مترجم دیگری است، یا تاریخ استنساخ به غلط درج شده است.
- ملی، ش ۵۲، ۲۴۰ص، کتابت ۹۴۶ق.^{۳۰} که همچنین تاریخ استنساخ با تاریخ ترجمه جور نیست و احتمال مذکور بر این ترجمه نیز وارد است.
- صدوقی یزد، ش ۹۸، ۵۲گ، کتابت سده ۱۲ق.^{۳۱}
- آستان قدس، ش ۶۸۷۶، کتابت ۱۲۴۸ق.^{۳۲}
- آستان قدس، ش ۵۱۶۷، ۵۰گ، کتابت ۱۲۵۵ق.^{۳۳}
- آیت الله خویی، ش ۱۵۷، ۷۴گ، کتابت سده ۱۲ق.^{۳۴}
- دانشگاه بوعلی همدان، ش ۵۸، ۵۲گ، کتابت ۱۲۴۶ق.^{۳۵}
- مرکزی دانشگاه تهران، ش ۹۸۴۵، ۳۰گ، کتابت سده ۱۳ق.^{۳۶}
- مدرسه فیضیه قم، ش ۲۹، ۵۰گ، بی تا.^{۳۷}
- مرعشی، ش ۱۸۱، ۷۳گ، بی تا.^{۳۸}
- مجلس شورا، ش ۱۴۴۶۲، ۵۱گ، بی تا.^{۳۹}
- مجلس سنا، ش ۱۱۷۶، بی تا.^{۴۰}
- و نسخه‌های دیگری نیز از همین ترجمه در فهرست‌واره منزوی (ج ۵، ص ۳۳۸۳-۳۳۸۴) معرفی شده است.
- ۳- ترجمه تقویم‌الابدان، از حبیب‌الله بن نورالدین محمد بن حبیب‌الله طیب تونی (۱۰ق.)، که نسخه‌ای از آن در کتابخانه وزیری یزد^{۴۱}، به شماره ۴۶۷، در ۵۷ برگ، کتابت از سده ۱۱ق. موجود است.
- آغاز: سپاس و ستایش آفریدگاری را که آدمی را به شرف نطق و مزیت عقل مشرف گردانید... (آغاز با ترجمه سپهسالار یکی است، اما متفاوت است).

انجام: تمّ الكتاب تقويم الأبدان در تاریخ منتصف شهر محرم الحرام سبع و عشرين و الف... .

۴- ترجمه تقويم الأبدان، از علی بن بدرالدین بن برهان‌الدین، که برای پسر امیرنظام‌الدین جمشید فرزند قارین نوشته است. نسخه‌ای در استوری (پزشکی، ۲۰۶) و نسخه‌ای در بوهار (۱۸۳، ش ۲/۲۳۱) یاد شده است (منزوی، ۱۳۸۵، ج ۵، ص ۳۳۸۴).

آغاز: بسمله، چون اشارت عالی مخدوم اعظم معدن الجود والطف والکرم... .
۵- ترجمه تقويم الأبدان في تدبير الإنسان، از مترجمی ناشناخته، که نسخه‌ای از آن در کتابخانه آستان قدس رضوی (فهرست، ج ۱۹، ص ۱۲۶)، به شماره ۱۰۵۴۵، در ۲۷۳گ، به تاریخ کتابت ۱۰۶۰ق. موجود است.

آغاز: سر نامه کردم به نام خدای که نام خدا هست مشکل گشای
انجام: فلاطون روشن دل هوشیار نموده است این شکل را اختیار

۶- ترجمه تقويم الأبدان، از مترجمی ناشناخته، که نسخه‌هایی از آن در: نسخه‌ها ج ۱، ص ۴۹۷ (۲ نسخه)، استوری، پزشکی ۲۰۶-۲۰۷؛ پزشکی ایران، ص ۷۷؛ دانشگاه تهران، ج ۱۳، ص ۳۵۰۱؛ نشریه، ج ۴، ص ۳۳۸؛ اته، ج ۱، ص ۱۲۵۶، ش ۲۲۹۶؛ و... معرفی شده است (منزوی، فهرست‌واره، ج ۵، ص ۳۳۸۴).

۷- ترجمه لاتینی آن، همراه با تقويم الصحه ابن بطلان، در سال ۱۵۳۲م. و سال بعد ترجمه آلمانی هر دو توسط م. هر (M. Herr) و در همان سال ترجمه فرانسوی آن‌ها، در استراسبورگ به چاپ رسید لکلرک (Leclerc, I/495).

۸- شافي الأوجاع، از حبیب‌الله بن نورالدین محمد بن حبیب‌الله طیب تونی (ق ۱۰) که علاوه بر ترجمه یاد شده از تقويم الأبدان، تحریری از همین کتاب پرداخته، اما در هیچ جا به منبع اصلی خود، یعنی کتاب ابن جزله اشاره نکرده است. او در این کتاب، بیماری‌های مختلف و درمان آن‌ها را در جدولی چند، ضمن دو

مقاله تنظیم کرده است: اوّل امراض مخصوص به اعضا در یکصد و دوازده ورقه؛ دوم امراض غیر مخصوص در چهل ورقه؛ و آن را به خان محمدخان تقدیم کرده است.

آغاز: بسمله، مراسم حمد صحیح و لوازم شکر صریح حکیمی را شاید که به محض حکمت کامله و کمال قدرت شامله مزاج جمیع انام را از امتزاج عناصر مختلفه... .

انجام: بعد از هل و فلفل میل نمایند که آن حل می کند و لطیف می سازد و شیر بسته را الحمد لمن له دواء أسقام... المعصومین المنتخبین علیهم.

برخی از نسخ خطی آن عبارتند از:

- مرعشی، ش ۱۲۹۸۶، ۱۶۳گ، کتابت سده ۱۰ق.^{۴۲}
- سپهسالار، ش ۷۹۸، ۲۹۹گ، کتابت سده ۱۲ و ۱۳ق.^{۴۳}
- مرکز احیاء، ش ۵۷۸، ۱۶۵گ، کتابت سده ۱۲ق.^{۴۴}
- مرعشی، ش ۵۲۹۷، ۱۶۷گ، کتابت سده ۱۲ق.^{۴۵}
- دانشگاه تهران، ش ۲۰۲۸، ۱۶۶گ، کتابت ۱۱۳۳ق.^{۴۶}
- دانشگاه بوعلی همدان، ش ۱۴۹، ۱۶۴گ، کتابت ۱۲۷۷ق.^{۴۷}

نتیجه

ابن جزله یکی از پیشروان علمی در تدوین کتب طبی مجدول به‌شمار می‌رود. اگرچه پیش از او کسانی بوده‌اند که بدین شیوه آثاری نوشته‌اند، اما جامعیت آثار پیش از آن در طبّ به پای تقویم/الأبدان نمی‌رسند. او همچنان که به طب فقرا و مساکین توجه داشته و داروهایی برای این طبقه تجویز نموده است، و همواره سعی داشته که از نظر قیمت و سهولت تهیه داروها طوری باشد که ایشان بتوانند آنها را به دست آورده و استفاده کنند، از طرفی در آثار ابن‌جزله با تداوی ملوکانه و اشرافی نیز برخورد داریم. یکی از ستون‌ها جدول به طب ملکی اختصاص دارد و آن برای قشر مرفّه جامعه در نظر گرفته شده است.

اخلاق پزشکی فوق‌العاده در آثار و شخصیت ابن‌جزله از موضوعاتی است که باید مورد توجه قرار گیرد. او همچنان که یک پزشک حاذق بوده، و از راه طبابت رزق می‌خورد، وقتی با یک بیمار فقیر بی‌چیز روبه‌رو می‌شد، به شاگرد خود سفارش می‌نمود که نه تنها پول درمان از او نگیرد، بلکه حتی داروهای تجویزی او را هم به هزینه خویش، هر چند گران بوده باشد، مهیا می‌کرده و او را با رضایت تمام راهی می‌کرد.

اشاره به مناطق بروز بیماری که به نظر ابن‌جزله حتی نوع ویژگی‌های بیماری و نوع درمان آن نیز متفاوت بود، یکی از مهمترین خصیصه‌های آثار اوست که تقویم/الأبدان او به خصوص، آن را از دیگر آثار هم‌تراز خود متمایز می‌کند.

بسیاری از پزشکان سعی کرده‌اند که آثار خویش را به شیوه تقویم/الأبدان بپردازند. اما هرگز به پای او نرسیده‌اند. در این بین کسانی بوده‌اند که جانب انصاف را نگه داشته‌اند و ضمن آثار خویش، یادی از نام و آثار او کرده‌اند؛ از جمله سپهسالار علی بن عبدالله و محمدشرف که به صراحت بر ترجمه بودن کار

خود اشاره کرده است؛ اما برخی با وجود تقلید نعل به نعل از کتاب ابن جزله، مانند حبیب‌الله تونی، صاحب *شافی الأوجاع*، هرگز نامی از وی نیاورده و اشاره‌ای به آثار وی نکرده و ادعای تألیف و ابداع نموده است.

تا امروز متأسفانه توجه بسیار ناچیزی به آثار ابن جزله بالأخص *تقویم الأبدان* او شده است. جا دارد که این آثار ارزنده در ایران با تصحیح علمی و تحقیقی عالمانه به چاپ برسد و در اختیار محققین طب سنتی قرار گیرد.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۹، صص ۵۷۲-۵۷۴
- ۲- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۹، ص ۵۷۵
- ۳- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۹، ص ۵۷۴
- ۴- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۵، ص ۶۷۸
- ۵- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۵۸۳
- ۶- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۵۷
- ۷- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، فهرست، ج ۲، ص ۳۱۲
- ۸- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۷، ص ۳۲۴
- ۹- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۶، ص ۱۰۹
- ۱۰- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۹، ص ۵۷۴
- ۱۱- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، فهرست، ج ۱۲، ص ۷۹
- ۱۲- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، فهرست، ج ۱۶، ص ۲۵۲
- ۱۳- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، فهرست، ج ۱۱، ص ۲۱۶۴
- ۱۴- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ص ۶۵
- ۱۵- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، فهرست، ج ۱، ص ۵۱
- ۱۶- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ص ۴۶۰
- ۱۷- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ص ۲۴۲
- ۱۸- (ش ۱۱۱۰/۴، فهرست، ج ۷، ص ۳۹۹)
- ۱۹- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۵، ص ۲۱۱
- ۲۰- ابوالفداء (اسماعیل بن علی بن محمود)، امیر فاضل ایوبی (د: ۷۳۲ق)، مؤلف المختصر فی تاریخ البشر و کتاب جغرافیایی معروف، تقویم الأبدان که متن عربی آن بارها به طبع رسیده و به بیشتر زبان‌های اروپایی و نیز به فارسی ترجمه شده است.
- ۲۱- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، فهرست، ج ۱۹، ص ۱۲۳
- ۲۲- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۸، ص ۸۸
- ۲۳- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۳۸۷
- ۲۴- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۷، ص ۴۲۰
- ۲۵- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۲۸۳
- ۲۶- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۳، ص ۴۹۲
- ۲۷- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ص ۸
- ۲۸- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۶، ص ۲۱۴
- ۲۹- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، فهرست، ج ۱، ص ۳۸۷
- ۳۰- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۳۹
- ۳۱- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ص ۷۸

- ۳۲- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۹، ص ۵۰۵
 ۳۳- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۹، ص ۱۲۵
 ۳۴- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، فهرست، ص ۱۰۴
 ۳۵- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ص ۳۶
 ۳۶- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۷، ص ۴۹۴
 ۳۷- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۲، ص ۳۱
 ۳۸- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۱۹۵
 ۳۹- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۳۸، ص ۶۰۶
 ۴۰- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۲، ص ۱۵۶
 ۴۱- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۴۱۱
 ۴۲- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۳۲، ص ۶۳۱
 ۴۳- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۵، ص ۱۲۹
 ۴۴- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۲، ص ۲۱۳
 ۴۵- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۴، ص ۸۶
 ۴۶- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۷، ص ۲۷۳۱
 ۴۷- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ص ۴۹

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- ابن ابی‌اصیبغه، احمد بن قاسم. (۱۳۷۷ق/۱۹۵۷م). *عیون الأنباء*. بیروت.
 ابن جوزی، عبدالرحمن. (۱۳۵۹ق/۱۹۴۰م). *المنتظم*، حیدرآباد دکن.
 ابن خلکان. (بی تا). *وفیات الأعیان*. بیروت.
 ابن العبری، غریغوریوس. (۱۹۸۵م). *تاریخ مختصر الدول*. به کوشش انطوان صالحانی. بیروت.
 ابن نجار، محمد بن محمود. (۱۳۹۹ق/۱۹۷۸م). *المستفاد من ذیل تاریخ بغداد*. به کوشش قیصر ابوفرح. بیروت.
 ابوالفداء. (۱۳۴۹ش). *تقویم البلدان*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران.
 الگود، سیریل. (۱۳۷۱ش). *تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی*. ترجمه باهر فرقانی. تهران.
 تهرانی، آقابزرگ. *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*.
 حاجی خلیفه. (۱۹۴۱-۱۹۴۳م). *کشف الظنون*، استانبول.
 دیانت، علی اکبر. (۱۳۷۰ش). به اختصار از مدخل «ابن جزله» در *دائرةالمعارف بزرگ اسلامی*. تهران.
 ذهبی، محمد بن احمد. (۱۴۰۵ق/۱۹۸۴م). *سیر اعلام النبلاء*. به کوشش شعیب الارنوط. بیروت.
 فاندیک، ادوارد. (۱۸۹۶م). *اكتفاء القنوع*. قاهره.
 فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. تهران: دانشگاه تهران.
 قفطی، علی بن یوسف. (۱۳۲۶ق/۱۹۰۸م). *اخبار العلماء*. قاهره.

قفطی، علی بن یوسف. (۱۳۷۱). ترجمه فارسی تاریخ الحکماء. تهران: دانشگاه تهران.
مدرس تبریزی، محمدعلی. (۱۳۴۸ش). ریحانة الأدب. تبریز.
منزوی، احمد. (۱۳۸۵). فهرست‌واره کتاب‌های فارسی. تهران: انجمن آثار.
هونکه، زیگرید. (بی‌تا). فرهنگ اسلام در اروپا. ترجمه مرتضی رهبانی. تهران.
یوسفی، غلامحسین. (۱۳۶۶ش.). ترجمه تقویم الصحّة. تهران: علمی و فرهنگی.

(ب) منبع لاتین

Leclerc, L. (1971). *Histoire de la medicine arabe*. New York.

یادداشت شناسه مؤلف

یوسف بیگ باباپور، عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مراغه.

نشانی الکترونیکی: yosefbeigbabapour@yahoo.com

تاریخ وصول مقاله: ۱۳۸۸/۹/۲۸

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۸۸/۱۲/۱